

«ԲՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ» ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մ. Խաչատրյան

Համաստեղի գրականության առանցքը մարդն է հողի, աշխարհի և երկինքի հետ հարաբերություններով: Նա գյուղը, գյուղացուն կտրում է սոցիալական խնդիրներից և հարցերը բնարկում համարողկային ենթատեքստով՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով ազգային հոգեբանության ամենատարբեր դրսևորումները: Նրա համար մարդը, անկախ ազգային պատկանելությունից, առաջին հերթին մարմնավորում է հող ու հողից ծնված կենսափոխություն: Այսպես ասած «բնական մարդը» (Հ.Օշականը գրում է՝ «նախնական մարդ», Վ.Շուշանյանը՝ «լրի մարդ») ազգային հոգեբանության, ազգային խառնվածքի կրողը չէ միայն, ապրում է բնության օրենքներով: Համաստեղի գրականության հերոսը մարդն է՝ բնության հետ կապով, բնության ձայնով ապրելու ջանքերով: Նրա պատկերած գյուղում կան հարուստ և աղքատ, բայց չկան (գրեթե չկան) կյանքի սոցիալական ենթաշերտեր:

Պատճառը միայն հիշողության գործոնը չէ: Գրողին հետաքրքրում է այն ամենը, ինչը ներկայացնում է «ներքին մարդուն», այսինքն՝ մարդուն, որպես Երկինք-երկիր կապի անքակտելի մաս և աշխարհը հասկանալու բանալի: Համաստեղի գրականության հերոսը հայրենի եզերքում ապրող, արարող հայ գյուղացին է, որն օտար ավերում էլ չի կորցնում ազգային ու մարդկային դեմքը:

«Գիտըր» և «Անձրեղ» պատմվածքների ժողովածուները ներկայացնում են Համաստեղի ստեղծագործական աշխարհի հիմնական թեմաները՝ բնություն, գյուղաշխարհ, աշխարհավեր փոթորիկ ու որպես դրա հետևանք՝ գոյատևման կռիվ օտար ավերում: Այս ամենի վրա թևածում են կարոտի, հույսի, երազի ճերմակ աղավնիները: Նա նկարագրում է հայ դասական գրականության ավանդական ու ավանդապահ գյուղը՝ մարդկային մեծ ու փոքր ողբերգություններով, քաղաքական, սոցիալական, ազգային մեծ խնդիրների, հարցերի անդրադարձն անհատի ճակատագրի, հոգեբանության, վարքագծի վրա: Պատկերն ամբողջանում է առանձին դրվագների համադրությամբ, իսկ ամեն մի դրվագ գրողը կերտում է խնամքով, հմտորեն: Համաստեղի գրականության հիմնահարցը արարող մարդու և ուժի «փրավունքով» ապրող մարդակերպ էակի հակադրությունն է: Տասնամյակների հեռվից, բնականաբար, գյուղը և աշխատավորը ինչ-որ չափով իդեալականացվում են. հիշողությունը ջնջում է ավելորդ մանրամասները, հերոսների բնավորության գծերը խոշորանում են, ընդգծվում: Այսպես՝ «Տափան Մարգար»ի հերոսը կթվար ոչ իրական մարդ, եթե պատմվածքում շեշտված չլինեին հեղինակի մանկական տպավորությունները:

Գյուղի բնակիչները բնությանը ձուլված մարդիկ են, և բնությունը օժանդակում է նրանց ներաշխարհի բացահայտմանը, վարքագծի մեկնաբանմանը: Փիլիկի անսահման բարությունը Համաստեղը նկարագրում է ամեն մի անցողիկ իր բերքից ու հովանուց բաժին հանող ծառի հետ համեմատության միջոցով («Փիլիկ աղբար»): Պատմվածքի ավարտը լրացնում է հերոսի լքվածության պատկերը. անհոգի մարդիկ Փիլիկին իրենց հավասարը չհամարեցին, իսկ կենդանիները Համաստեղի պատմվածքում դառնում են հոգևոր էակներ. այս միջոցով է գրողը պատժում գյուղացիներին: Նա չի բնում մարդկանց անտարբերության արմատներն ու պատճառները, իսկ Փիլիկն իր անձնագոհ մարդասիրությամբ հակադրվում է շահի ու շահամոլության հոգեբանությանը, բարձրանում միջավայրից, առանձնանում, դառնում գրեթե անիրական: Ակնհայտ է Հիսուս Քրիստոսի և Փիլիկի նմանությունը. նույն անմնացորդ նվիրումը մարդկանց, անսահման բարությունը կենդանի ամեն արարածի նկատմամբ, չհասկացվելն ու փտարվելը մարդկանց հանրությունից, որն արդարանալու մեկ միջոց ունի՝ մարդիկ չեն գիտակցում արածը: Փիլիկն էլ կարող էր կրկնել Հիսուսի խոսքերը. «Հայր, թող դոցա. զի ոչ գիտեն՝ զինչ գործեն» (Ավետարան ըստ Դուկասու, 23:34):

«Հեքիաթի մատանին» պատմում է Համաստեղի ստեղծած հետաքրքիր տիպերից մեկի՝ հարբեցող Խոփիկ Ակոյի մասին (սովորաբար հարբեցողները նրա երկերում Գևո են): Օղին Ակոյի յուրահատուկ կապն է աշխարհի ու մարդկանց հետ. հարբած Ակոն մարմնացյալ բարություն է: Գյուղի երեխաները երազում են հարստության, հրեղեն ձիու մասին, իսկ Խոփիկ Ակոյի որդին նվիրական մի ցանկություն ունի՝ միշտ օղի բերել հոր համար: Ծիծաղելի ու ողբերգականը միաձուլվում են, և ընթերցողի դեմքին գծագրվում է արցունքախառն ժպիտը:

Մարուշի երազանքն սկսվում է դաշտի, արևածաղկի ոսկեգույնից, սերմնացան նշանածի լայն ու արձակ թևերից, նրա ցանած հումտերից ու դառնում ծով երջանկության պատկեր՝ աղջիկը Մուրատի

գոգնոցի վրա քիստեր է ասեղնագործում («Համբույրը»): Կարո Մարսուպը, որն ապրում է պապերի օրենքներով, հնարավոր բոլոր միջոցներով դիմադրում է «ալաֆրանկայի» ավերիչ ներգործությանը, երանությանը է հիշում անցած օրերը, երբ «նամուս կար, ամեն մարդ իր նամուսին տներն էր»: Ավանդական օրենքների ամեն մի աննշան խախտում լի է ողբերգական հետևանքներով: Շիրվանզադեի «Նամուսի» Բարխուդարի պես Կարո Մարսուպն էլ ծանր ողբերգություն է ապրում, երբ լսում է աղջկա՝ Մարուշի և նրա փեսացուի՝ Մուրատի հանդիպման մասին: Նամուսի գերի մարդը որոշում է զոհաբերել աղջկա երջանկությունը, փրկել իր պատիվը: Ծանոթ սյուժեն այս դեպքում ունի անսպասելի երջանիկ ավարտ. Համաստեղին չեն հետաքրքրում սոցիալական, կենցաղային հարցերը, հնի ու նորի պայքարը: Համառ գյուղացու հետաքրքիր տիպ է Կարո Մարսուպը, որը հոգեբանական երկվություն է ապրում. մի կողմից՝ չի կարող ներել դատեր համարձակությունը, մյուս կողմից՝ պապիկ դառնալուց հետո (դայակի վկայությամբ՝ թոռնիկը շատ է նման իրեն) երջանկության տարօրինակ ու անհասկանալի զգացում ունի: Մի օր էլ հանկարծ հասկանում է, որ այդ երջանկության, մշտական լավ տրամադրության պատճառը ... թոռնիկն է, որի մասին գրեթե ամեն երեկո պատմում է կինը: Կատարվում է սովորական հրաշքը. մի օր էլ պապը տեսնում է աղջկան ու թոռնիկին: Համաստեղը կարեկցում է իր հերոսին. աշխարհում ինչքա՞ն լավ բան կա, որ չի տեսել և չի վայելել այս մարդը: Գրողը նրան պարզևատրում է. թոռնիկը կա որպես Կարո Մարսուպի, նրա միջոցով՝ նաև հայության գոյության հաստատում: Նուրբ ու քնքուշ էակ է Մարուշը, որը հոգու աներևակայելի ուժով դիմադրում և հաղթում է աղաթին՝ հավատարիմ մնալով երջանկության բնածին իրավունքին: Գրողն ուշադրության կենտրոնում է պահում ոչ թե Մարուշին, այլ նրա հորը՝ կարծես ցամաքանալով հնարավոր ամեն միջոցով պաշտպանել հայ կնոջ՝ երջանիկ լինելու իրավունքը, որի դեմ լեռնանում է ավանդականը: Կյանքի տրամաբանությամբ և «բնական մարդու» պաշտպան գրողի ցանկությամբ հաղթում է սերը:

Խաչիկը հմայված է աղավնիների թռիչքով, Կապուտիկին տեր դառնալու համար պատրաստ է ամեն մի զոհաբերության («Աղավնիները»): Ծնողները փորձում են սթափեցնել, խելքի բերել որդուն. հայրը հիշում և հիշեցնում է Չաքարի աղավնիների պատճառով գյուղը պատռուհասած սովի, աղավնիների հիվանդանալու և Չաքարի ինքնասպանության մասին: Գյուղը զգուշավոր սպասում է: Վատ կանխազգացում ունի նաև ընթերցողը: Դեպքերի վախճանը ողբերգական է: Աղավնու ազատ թռիչքը չի համատեղվում կոշտ ու դաժան օրենքներին, որոնցով ապրում են մարդիկ: Խաչիկենց տան կտուրին «անեծքի պես» մնում է աղավնատան ավերակը՝ որպես դժբախտության խորհրդանիշ:

Վ.Թոթովենցի «Աղավնիները» ակնհայտ աղերսներ ունի Համաստեղի համանուն պատմվածքի հետ: Թոթովենցի պատմվածքում տիրականը միջավայրն ու ավանդական օրենքներն են, թանձր ու մռայլ են գրողի ներկայանալի երանգները, չկա հույսի ոչ մի շող, պատմողի մանկական երազանքն է միակ լուսավոր պահը: Համաստեղի պատմվածքում ոչ պակաս թանձր գույներով են ներկայացված գյուղը և գյուղացիները, բայց հատուկ ընդգծված է մարդու՝ երազով, հեքիաթով ապրելու բնածին իրավունքը: Գյուղի՝ նմանը չունեցող կապույտ երկնքում սավառնող աղավնիները անցյալի և անցածի անբաժան մասն են՝ ներկված հուշի ու հիշատակի նրբերանգներով, որոնց մեջ տարիների ընթացքում կամաց-կամաց խամրում են սևն ու կարմիրը: Ե՛վ Համաստեղը, և՛ Թոթովենցը «աղվընիկ խաղցնող» իրենց հերոսների մեջ տեսնում են «հալուստ ու խոր մի հուզաշխարհ, որի կենտրոնական, ամեն ինչ իր շուրջը հավաքող մեղեդին սիրո զգացմունքն է», իսկ պատմվածքը «մտնում է ընդարձակ դաշտ, որ ավելի վեպի մասշտաբն է»:⁴ Հերոսները կործանվում են, բայց միշտ կա մեկը, որի միտքն ու սիրտը չեն կտրվում աղավնիների թռիչքից՝ Համաստեղի պատմվածքում՝ Խաչիկի որդին, Թոթովենցի պատմվածքում՝ պատմողն ինքը: Համաստեղի պատմվածքներում չկա հերոսների և միջավայրի հակադրություն, չնայած նրանցից շատերը միջավայրի զոհերն են: Գրողի ուշադրության կենտրոնում հոգեբանական հարցերն են, և հակադրությունը կյանքում գործող, ամեն ինչ կանխավ որոշող օրենքների և հերոսների՝ երազով ապրելու բնական ցանկության անհնարինության միջև է:

Համաստեղը դիպուկ մի պատկերով հոգեբանորեն հիմնավորում է հերոսների արարքները, և նրանք ընթերցողի համար դառնում են կենդանի մարդիկ: Այսպես՝ կնոջը կորցրած Միսին վախենում է մեռակությունից և ուշադրությունը կենտրոնացնում հարևանուհու՝ այրի Մնուշի վրա («Երեն՝կ այն օրերուն»): Գրողը նույնպիսի նրբանկատությամբ հիմնավորում է Մնուշի վարքագիծը. նրանց ամենօրյա ու հարևանների համար անբացատրելի կռիվները դառնում են սովորական, քիչ-քիչ վերածվում թշնամության:

Խկսվում են տեղահանության օրերը: Երեք օր անց հանդիպում են նաև Միսին ու Մնուշը: Ջուսպ, թանձր գույներով է Համաստեղը ներկայացնում մեր ազգային ողբերգությունը: Ոչ մի ավելորդ բառ. մեկ-երկու մանրամասն ամբողջացնում են ասելիքը: Քարավաններ ձգվեցին դեպի աշխարհի չորս ծագերը, իսկ հողը մնաց մենակ, առանց տիրոջ: Գյուղացին անբաժան է տնից, հողից: Ճամփաները նման տանում են օտար երկրներ, բայց մտովի գյուղում է, տանը: Անմոռանալի է այն պատկերը, երբ

տաղաստություն մը ունի իր մէջ, առողջ և ամաղարտ պահված: «Երանոս աղբոր» մէջ առանձնապէս այդ ուզած են երկան բերել»:¹⁰ Հավելենք՝ Համաստեղն այդպէս էլ շանդրադարձով վերը նշված բացասական տիպերին՝ կարծես ձգտելով չտեսնել նրանք և չգոյության դատապարտել: Հասկանալի ու լիովին արդարացված վերաբերմունք:

Մեծ ու անհոգի աշխարհի խորք զավակներից է նաև Կար ամուն, որն ապրում է անցյալի հիշատակների պատառիկներով («Զոհը Կար Ամուն էր»): Նա բոլոր մանրամասներով հիշում է գյուղը, սիրում խոսել անցյալից, առանձնակի սիրով պատմում երկու զոմեշների կո՞վի մասին: Անցյալից մնացել են երազն ու ահեղագոյ ձայնը, որը սրճարանի հաճախորդներին ծիծաղելի է թվում: Չար դիպվածը հողագործին բաժանում է հողից, գյուղից, այգուց և նետեց օտար ափեր: Այստեղ՝ օտար երկրում, օտար մարդկանց մեջ, Կար ամուն ապրում է միայն երազով՝ դաշտի ու կենդանիների պատկերով: Երազի և իրականության կտվում կրկին հաղթեց կոպիտ ու անմարդկային, անհոգի ու անսիրտ իրականությունը:

1921-ին Բոստոնում լույս տեսան Վ. Թոթովենցի պատմվածքների երկու գրքերը, որոնցում ընդգրկված էին նաև Ամերիկյան պատկերող մի քանի գործեր, որոնք հետագայում՝ 1929-ին, հրատարակվեցին «Ամերիկյա» գրքում: Թոթովենցի հերոսներից շատերը, հնաշխարհ Ամերիկայի հեքիաթային հարստությամբ, ամեն գնով ձգտում են հասնել այնտեղ («Ինչպես ծովում խեղդեցի մի մարդու», «Հո՛, հո՛, հո՛...»): Նա ներկայացնում է ամերիկահայ դարձած մարդուն, որի մեջ ջնջված են ոչ միայն ազգային, այլև մարդկային գծերը («Հայրենակից»): Ա.Հայկազը դիպուկ է բնութագրել այդ աշխարհը գրքերից մեկի վերնագրով՝ «Պանդոկ», ուր ելումուտ ունեն բոլոր մարդիկ՝ իրենց առօրյա հոգսերով և ազգային նկարագիրը պահելու հուսահատ ճիգերով:

Համաստեղի գրիչն ավելի մեղմ է և զգուշավոր: Նա չի ընդունում «ամերիկահայ» որակումը, մարդու մասին դատում է համամարդկային արժեքների չափանիշներով՝ երբեք չկտրվելով միշտ կենդանի ու ոգեշնչող հայրենի հողից: Գրողի մոտեցումը հենվում է այն փաստի վրա, որ «մեծ գոլումֆից» մածապուրծ հայության բեկորները պանդխտության առաջին տարիներին դեռ ապրում էին հայրենիք վերադառնալու հույով և պարզապես գոյատևում «օրսում»: Հետո իրավիճակը կտրուկ փոխվեց, ու հայը կամաց-կամաց հարմարվեց ստեղծված իրավիճակին, բայց հոգում անթեղեց վերադարձի հույսը:

«Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» երաժշտական դրամայի հերոսների գոյության վայրը Ամերիկան է։ Ստեղծագործության բանալին ընծայականն է. «Նվեր Ամերիկահայության, որ ծերացավ աչքերուն մեջ բռնած կարտոշ երկրին, որ ապրեցավ, երագեց ու երագով դարձուց իր կյանքն իրական»։ Կյանքում, իրականության մեջ գիրկընդխառն են հեքիաթի այծեմարդն ու սրինգի հրաշալի նվագի հետ առատություն, սեր տարածող Վարդանը։ Օվկիանոսով բաժանված հայրենիքը հեռու է։ Վարդանը և Սաթոն հեռու են, ինչպես հեռու է Հայաստան երկիրը՝ երագի պես մոտ ու հարազատ։ Սրինգի ձայնը կախարդում է, կանչում, մռա է, թվում, շատ մոտ... «Ե՛րբ պիտի արթննանք, ա՛խ, ե՛րբ պիտի արթնանք» (692), - հարցնում է դրամայի հերոսուհին։ Համաստեղը պատասխանում է՝ երբեք։ Հայր չի կա՞րող ապրել առանց երագի, և ինչքան լավ է, որ երիտասարդ սերունդն էլ է «վարակված» այդ կարոտախտով։ Գրողը փաստորեն այլաբանորեն ներկայացնում է հայրենադարձության ծրագրի իր տարբերակը։ Գրականագետ Գ.Սևանը հայրենադարձության թեման անվանում է «նոր կարոտի գրականության մեծ պոռթկման սկիզբը»։¹¹

Համաստեղի դրաման աղերսներ ունի Ու.Սարգսյանի «Ժամ սիրտը լեռներում է» պիեսի հետ, որի մասին գրականագետ Ս.Աղաբաբյանը գրել է. «Դա կյանքի գորշությունից վեր բարձրանալ ցանկացող բանաստեղծական հոգիների աշխարհն է, այն մարդկանց աշխարհը, որոնք իրենց մեջ կրում են մարդկայնության գանձերը, որոնք մի պահ մոռանում են իրենց ոտքի տակ տարտուրեքվող հողը և այս ձևով ավելի են նմանվում իրենք իրենց, քան սովորական հարաբերությունների մեջ են արտահայտվում: Այս մոտեցումը՝ խոշորացնող ապակու օգնությամբ առօրյան դարձնել հեքիաթ, արգել և՛ հարցադրում է, և՛ պատասխան է»:¹² Հայրենի տիրոջ հոգեբանություն ունի, նրա վարքագիծը դրանով է պայմանավորված և՛ հայրենիքում, և՛ օտարության մեջ: Համաստեղի դրամայի հերոսների համար շոշափելիության չափ տեսանելի, լսելի են հայրենի լեռնաշխարհի հովվի սրինգի մեղեդին: Կարիքը, առօրյա հոգսերը պարտադրում են իրենցը, բայց դրանցից ազատ ամեն մի պահ երագինն է, և «Երկիրը, Ամերիկա շատ անգամ իրար կխառնվին» (691):

Համաստեղն իր հերոսներին, որոնք տասնամյակներ շարունակ համառորեն երազել, կարոտել ու սպասել են, վերադարձնում է Հայրենիք, երկիր, որն առանց իր տարագիր զավակների երազի սոսկ հող ու տարածք կլիներ, բայց եղել և մնում է հոգևորի թագավորություն՝ երկնայինն նման տենչալի: Ուրիշ պարզ և կա հայի համար, և Համաստեղը հային վերադարձնում է Արագածի լանջերին փոխած այն երկիրը, որի վրա տիրականորեն իշխում է բիբլիական Արարատը: Դա հայի երկիրն է, հայության թափառական բեկորների հայրենիքը, որը մեր ժողովրդի հավերժության գաղտնիքներից է՝ անմեկնելի,

անհայտ աշխարհին: Երկրորդ աշխարհամարտը կրկին սրեց հայի ու Հայաստանի գոյության-չգոյության հարցը. թուրքական յաթաղանի արյունոտ ստվերը փռվել էր աշխարհասփյոռու հայության հոգիների վրա: Համաստեղն առաջիններից մեկն է տունդարձի կոչ անում: «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» պիեսի հերոսները օտար հողի վրա փաստորեն ստեղծել են փոքրիկ հայրենիքը՝ Գյուղը: Չալուն էլ է այստեղ. գյուղի նկարագիրը լրանում է:

[illegible]

կանցից էլ դաժան է։ Միջոյին հանդիպում ենք նաև «Կապույտ հուլունք» պատմվածքում՝ Կարուկ անունով և «Առաջին սերը» վիպակում՝ Կարո անունով։ Բնության ծայնով, քաղաքակրթության «չի կարելի»ներից դուրս ապրող, վաղ հասակից սեռի գիտակցում ունեցող այս պատանին մարմնավորում է մարդու բնածին ազատությունը՝ հոգու, մտքի, զգացմունքների, որն իրականության մեջ կաշկանդված է օրորոցից սկսած մինչև վարքութարքի, դաստիարակության ընդունված համընդհանուր օրենքները։ Միջոն դժբախտ է գյուղացիների չափանիշներով, այնինչ՝ իր ներաշխարհում ազատ, անկաշկանդ, պայմանականություններից հեռու, իրավունքի իր բնածին օրենքներով ապրող մարդն է, որին աշխարհն ու մարդիկ չեն ուզում, չեն կարող հասկանալ, քանի որ շատ են հեռացել իրենց բնական վիճակից, ապրում են պայմանականությունների և ոչ թե իրական աշխարհում։ Այստեղից էլ՝ հերոսի՝ հալածվածի կարգավիճակը, որը, որպես օրենք, ավարտվում է ողբերգությամբ։ Համաստեղի հերոսը մնան չէ Հ.Օշականի քրքուրներից, որոնց տանջում է «սեռի խնդիրը»։ Միջոն անուղղելի երազող է՝ մեծության մեջ հպարտ և առիքնող։ Նրա կյանքն անհասկանալի ու դատապարտելի է շրջապատողների համար, բայց Միջոյի մահով գրողը պատժում է հենց այդ մարդկանց՝ ցույց տալով, որ հերթական անգամ կյանքը մնաց առանց հեքիաթի, առանց երազի։

Պատավ հորաքրոջ նախատիվներից ու սպառնալիքներից հոգնած Կարուկն ապրում է երազով, մտովի թռչում իր սարքած օդապարիկների հետ և երկնքից նայում գյուղին, կալի աշխատավորներին, ձեռքի ավելով իրեն սպառնացող հորաքրոջն ու... Մարանին, որին ուզում է զարմացել: Հեքիաթը շարունակվում է. Մարանը հրապուրվում է հուլունքով, զգում նրա անբացատրելի ջերմությունը և «հաճելի տհաճությամբ երեսը Կարուկի շրթներին» մոտեցնում: Իրական այս հրաշքը կենարար ջերմությամբ ողողում է պատանու սիրտն ու հոգին: Կարուկն էլ Վ.Թորթվենցի «Ներման աղոթքի» հերոսի պես երկար կհիշի հեքիաթային այդ պահը:

Կարոն, որը մեծամուտ է գյուղի փողոցներում և շների հետ, չի հաշտվում դպրոցի կարգ ու կանոնի հետ: «Այս փողոցի դեր» այդպես էլ տառաճաճաչ չի դառնում, մոր անվերջանալի անեծքներն ընկալում է որպես «քնության մեկ մասը»՝ ագռավի կոնյուն: Գաղափար անգամ չունենալով բարոյ և չարի մասին՝ գյուղից մերժված Կարոն կռվում է աշխարհի դեմ և ապրում երազների աշխարհում: Երազներն ու իրականությունն իրար մոտեցնողը սերն է Նազանի՝ Սրապենց փոքր հարսի նկատմամբ: Գյուղը դարձավ այդ անհույս, «ապօրինի» սիրո վկան: Այս տարօրինակ պատանին ուժը, բարությունը, հավատարմությունը և շրջապատին անհասկանալի, գյուղացիների համար դատապարտելի սերը զուգակցում է զարմանալի պարզամտության, միամտության հետ:

Գյուղը Կարոյի թագավորությունն է: Նրա կյանքում հեքիաթը շոշափելի, տեսանելի գույներ ու հեքիաթներ ունի, որոնցից ամենաքաջը ինքն է: Նրա բոլոր արկածներն ավարտվում են Նազանին փախցնելու սխրամբով: Կարոյի օրինակով Վահրամն էլ է հյուսում իր հեքիաթը՝ արևոտ ու արևային աշխարհի մասին: Ինչպես Կարոն է լրիվ ու լիարժեք Նազանով, այնպես էլ Վահրամը երազների դիցուհու՝ Մարանի միջոցով, նրա շնորհիվ կապվում է հողին, գյուղին: Մենության մեջ («Բոլոր գեղեցիկ բաները մի-

նակության մեջ ծնունդ կառնեն») Վահրամն ինքն իր հետ է : Ճիշտ է, նա դեռևս չունի Կարոյի վարձածի ազատությունը, բայց ենթագիտակցորեն զգում, հասկանում է, որ երջանկության բանալին «ուսումնականի իմացականությունը» չէ : Կարոն երբեք դժբախտ չի լինի, քանի որ նրա մեջ «ավելի կատարյալ էր բնության իմացականությունը և մանավանդ ազատությունը» (543) : Այդ ազատության երազային գույներով են ներկված բնությունը, անուրջները, բառերը :

Մկսվում է առաջին աշխարհահամարտը : Ստ. Զորյանի Կաղնուտի («Պատերազմ») պես Համաստեղի Գյուղն էլ դատարկվում է, կույ գալիս, կորցնում նախկին աշխուժությունը. «Գյուղը մնան էր կոտորված քներով խոշոր քոչունի մը, որ ինկած էր» (575) : Չարդարացավ Օվան Աղայի հույսը, թե «էս ամբողջ Կուգա քեռին» (583) : Ինչպե՞ս «Սպիտակ Չիավոր» վեպում, կոտորածի ու տեղահանության դեպքերին առնչվող մի քանի պատմվածքներում Համաստեղը խուսափում է արյունոտ տեսարանների ուղղորտ ամեն ինչ անցողիկ է ու հիշատակության արժանի չէ : «Առաջին սերը» վիպակում Համաստեղը մի քիչ «շեղվում է» այդ սկզբունքից : Երբ իշուկին էլ են «զորակոչում», Օվան Աղան կատակում է. «Հիմա, Շուշան, բանը էնտեղ հասած է, որ էշերն ու ջորիները պիտի փրկեն Թուրքիան : Կարևոր նկատեցին, որ մեր խելքը էշն ալ մասնակցի իր խելքով» (588) : Համաստեղի գրականության մեջ սա միակ թափանցիկ արտահայտությունն է, որով բնութագրում է մեր ազգային ողբերգության կազմակերպչներին :

Հորիզոնում հույսի պես հայտնվում է Ամերիկան «Կյանքը իր տխրության մեջ իսկ գեղեցիկ է» : սա «բնական մարդու» կենսասիրության և կենսունակության ապացույցն է : Տարիներ անց Վահրամը համոզվում է, որ Մարանն էլ տեսած դժոխքից հետո ապրում է «կյանքին դեմ պայքարելու» ու «ստեղծությունն եկած զավակներուն» հանդեպ մայրական ամենահաղթ բնագրով : Հային հատուկ մարդասիրությամբ՝ տառապանքների ծովով անցած Վահրամը ամեն ինչ չունի ոչ ոքի հանդեպ, շնորհակալ է երկնային պարգևի՝ Մարանի սիրո ու այդ սիրո հիշատակով ապրելու երջանկության համար : Այդ սիրո մեջ ամփոփվում է մի ողջ աշխարհ՝ գյուղ, պատանեկություն, կորցրած երջանկություն, հայրենիք :

Վահրամը գնահատում է կատարվածը՝ հասկանալով, որ «սկարություն» է Ամերիկայում ամեն օր անցյալի հիշատակները փնտրելը : Նա պատրաստ է բուժվել : Բուժումը Հայաստանն է, հայրենիք վերադառնալը : «Ուզեղով ո՞չ հայրենիք կստեղծվի և ո՞չ ալ ազատություն : Պետք է պայքարիլ, արյուն տանել : Այդպես ստեղծված են բոլոր ազատ հայրենիքները» (632), - ասում է Վահրամը : Պատմության դամբարանի տիրուհի մինչև 20-րդ դարավերջի մեր ազատամարտը, սովորեցնում են, որ մեր երկիրն էլ «օր մը պիտի տիրանա իր հոգեկան ազատության» (633) : Հայը մի խնդիր ունի՝ այդ պայքարի մասնակցությունը : Վահրամը գալիս է Հայաստան, որ հայ ժողովրդի հետ տանի «արևոտ օրերն ու լուռ տառապանքները» (640) : «Բնական մարդու» գոյության միակ վայրը հայրենի հողն է : Համաստեղի այս եզրակացությունն այսօր առավել քան այժմեական հնչողություն ունի :

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լույս է տեսել 1924-ին, Բոստոնում :
2. Լույս է տեսել 1929-ին, Փարիզում :
3. Համաստեղ, «Զաքն Նազար և 13 պատմվածքներ», Կահիրե, 1955, էջ 255-260 :
4. Ն. Աղայան, Թոթովենց, Ե., 1994, էջ 263 :
5. Համաստեղ, «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը», Ե., 1989, էջ 350 : Գրքից հաջորդ մեջբերումների էջերը նշվում են տեքստում՝ փակագծերում :
6. «Թումանյան. ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ», հ. 5, Ե., 1998, էջ 36 :
7. Վ. Անանյան, Երկեր 4 հատորով, հ. 1, Ե., 1984, էջ 222 :
8. Վ. Շուշանյան, «Երկիր հիշատակաց», Ե., 1966, էջ 283 :
9. Հ. Օշական, «Մնացորդաց», հ. 9, էջ 45 :
10. Գ. Աթ, Հ. Ավագյանի ֆոնդ, թիվ 1310 :
11. Գ. Սևան, «Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր (1946-1985)», Ե., 1997, էջ 95 :
12. Ս. Աղաբաբյան, «20-րդ դարի հայ գրականության զուգահեռականներում», Ե., 1983, էջ 257 :

Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ ԾՆՆՈՂՅԱՆ 125 - ամյակի առթիվ

Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻ «ՉԱՐԳՅԱՀ» ՊԱՏՄՎԱԾՔԸ՝ ՆՈՐ ԸՆԹԵՐՑՄԱՍԲ

Հ. Աղամյան

Արվեստի իսկական երկերը, մեծ, թե փոքր կտավի, բոլոր ժամանակների համար արդիական հնչեղության ակնհայտ կամ ներթաքույց լիցքեր են ունենում : Այդպիսին է նաև մեծանուն գրող Դեմիրճյանի «Չարգյահ» պատմվածքը, որին ուսումնասիրողները, ասես խոսքները մեկ արած, անդրադարձել են մակերեսորեն, նրա պարունակած գեղարվեստական հարստության մեջ խորամուխ չլինելով, երբեմն մոյճիսկ միայն վերնագիրը նշելով : Դրա պատճառները գաղափարախոսական է են եղել, և չարժեք դրանով զբաղվել : Ասենք միանգամից, որ «Չարգյահ» իրականում արվեստի մի փոքրիկ գլուխգործոց է և գրական գեղագիտական համույք պատճառելուց բացի կարող է օգտագործվել նաև դիդակտիկ նպատակներով՝ իր ստեղծագործական մեթոդի յուրակերպությամբ, ոճի անակնկալ գեղեցկություններով ու արտահայտչական միջոցների հարստությամբ բնագրի գրականագիտական վերլուծության արդյունավետ նյութ դառնալ : Ասվածները հիմնավորելու համար անդրադառնանք պատմվածքին :

1920 - 30 - ական թվականներին խորհրդահայ գրականության մեջ բուռն հետաքրքրություն էր առաջացել Արևելքում տիրող հետամնացության ու բռնությունների հանդեպ : Գրվում էին պոեմներ, լեզենդներ ու բալլադներ, բանաստեղծություններ (Գեղամ Սարյան, Ազատ Վշտունի և ուրիշներ) : ԵՎ այդ թեմատիկային Դեմիրճյանի նվիրած գործերից լավագույնը «Չարգյահ» էր, որի մեջ նա միայն բռնության զոհերին չի ներկայացնում, այլև այդ բռնության դեմ ծագած հեղափոխությունը : Իսկ ըստ պատմագրության, դա « 20 - րդ դարի սկզբի առաջին հեղափոխությունն էր Արևելքում և ամենախոշոր իրադարձությունը Իրանի պատմության մեջ » : Իրանի պատմությունը Դեմիրճյանը գիտեր հեռավոր ժամանակներից : Հայ - պարսկական հարաբերությունների հետ անմիջական առնչություն ուներ 1912թ. նրա գրած «Վասակ» դրաման (և դեռ մի տասնամյակ հետո պիտի գրեր «Վարդանանց պատերազմը» պատմագիտական ակնարկը, որի հիման վրա էլ «Վարդանանքը») և անտեղյակ չէր կարող լինել 1905 - 1911թթ. իրանական հեղափոխությանը, որի պատճառներն ըստ պատմագիտության «... հակասությունների սրումն էր մի կողմից միջազգային իմպերիալիզմի աջակցությունը վայելող կառավարող ֆեոդալական խմբավորման՝ դաջարական դինաստիայի, մյուս կողմից՝ սաղմնավորվող ազգային բուրժուազիայի, գյուղացիության, արհեստավորների և բանվորների միջև » : Հեղափոխությունը ունեցել է երեք շրջան : Նրա բարձրակետը Թավրիզի ապստամբությունն էր (երկրորդ շրջան, 1908 - ի հունիսից 1909 - ի հուլիս), որը ղեկավարում էին Զեռին (Արշակ Գավաֆյան) և Սաթար խանը... 1909 - հուլիսին Գիլանի ֆիդայիները, հայ կամավորները և սահմանադրականները՝ Եփրեմ խանի և Ռեշտի նահանգապետ Միսիահդարի ղեկավարությամբ, բախտիարները՝ Սարդար Ասադի գլխավորությամբ... գրավեցին Թեհրանը, կանխեցին միապետության վերականգնումը : Սակայն անգլոռուսական, թուրքական ինտերվենցիան և ներքին հետադիմական ուժերը ճնշեցին հեղափոխությունը, (ՀՄ հանրագիտարան, հ. 4, ժշ 452 - 453) :

Այս նույն աղբյուրում նշվում է նաև, որ ըստ պարսիկ պատմաբան Էբրահիմ Սաֆայիի իրանական հեղափոխության 24 նշանավոր գործիչներից 16 - ը հայ էին, և այդ հեղափոխության շնորհիվ հայերը ընտրվեցին տեղական մարմիններում, ինչպես նաև իրավունք ստացան երկու պատգամավոր ունենալ Իրանի մեջլիսում (էջ 453) :

1905 - 1911թթ. իրանական հեղափոխությանը հայերի այսպիսի գործուն մասնակցությունը մինչև ամբողջ կարող էր ազդակ դառնալ Դեմիրճյանի համար՝ կերտելու նաև հայազգի կերպարներ, բայց նա պատմվածքում ոչ թե բուն հեղափոխությունը, նրա վերելքը, այլ պարտությունն ու նրա ծանր հետևանքները, դաժան հաշվեհարդարներն է ներկայացնում հեղափոխականների և աշխատավորական խավերի հանդեպ և նոր ու անորոշ խնդրումները : Պատմվածքում նկարագրվում է հեղափոխության դաժաններից մեկի՝ Էբրահիմ խանի քարավանի «հաղթական» երթը անապատում, վերադարձը դեպի բռնությունը վերականգնված Թեհրան :

Բազմամարդ քարավանում իրեն երջանիկ է զգում Էբրահիմ խանը. նոր են կախաղան հանել նրա ամբարները հրդեհած երեք նշանավոր հեղափոխականների : Այդպիսի տեսարաններից հետո նա մի քանի օր բարի է դառնում, ուրեմն թող իմանա՞նք բոլորը, նաև՝ քարավանում գտնվող քիթմանշահցի վաճառական Հյուսեինը, գրագիր և փիլիսոփա ծերուկ Բուրխանը, շվեդացի լեզվաբան պարսկագետը : Տունուտեղը